

Bársony István

Zsidóság, nyomok, jelenlét

Egy UNESCO világörökségi státuszleírás titka: Regensburg zsidó dimenziói

Volt egy város a középkori Európában, ahol több mint hatszáz évig megszakítások nélkül élt, folyamatosan gyarapodott egy zsidó közösség. Ez a fél évezredet meghaladó folytonosság egészen kivételes az askenázi zsidóság európai történetében. Regensburg ettől még inkább egyedi és kimagasló történelmi helyszíne a világunknak, annak ellenére is, hogy világörökségi státuszleírásában erről nem olvashatunk. Az érdeklődésemet ez a rejtélyes csend keltette fel, és emiatt vállalkoztam arra, hogy alaposabban tanulmányozzam, hogyan és milyen volumenben szövik át a várost térben és időben a zsidósághoz köthető vizuális jelek, nyomok, és ezáltal rávilágítsak a világörökségi lista hiányosságának mértékére.

Az UNESCO¹ világörökségi lista és a zsidó kulturális örökség viszonyára első alkalommal Szűcs Tamás 2023-ban megjelent cikke hívta fel a figyelmem.² Egy ilyen lista összeállítása természetesen nem mentes a háttérben meghúzódó kultúrpolitikai lobbitevékenységtől, jobb esetben vitáktól, és még ha műfajából adódóan nem is igazán lehetséges egy ilyen nagy múltú, történelmi város örökségének komplexitását egy rövid

-
- A szerző építész, kultúratörténész, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem doktorandusza, kutatási területe a zsidó vizuális kultúra, zsidó (szakrális) építészet; e-mail: istvan.barsony@gmail.com / barsonyi@student.or-zse.hu, ORCID: 0009-0001-5072-7190.

Köszönetemet fejezem ki Fenyves Katalinnak, amiért *Az askenázi történelem és kultúra kérdései* című kurzusára (OR–ZSE, 2025) készített szemináriumi dolgozatomban elkezdett feltárómunka folytatására biztatott, és hasznos tanácsokkal látott el.

- 1 Az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezetének alkotmánya. *Un-documents.net*, 1945. <http://www.un-documents.net/unesco-c.htm> (letöltés ideje: 2025. augusztus 12.).
- 2 A tanulmány részletesen foglalkozott a zsidó örökség és az UNESCO világörökségi lista viszonyával. Szűcs Tamás: Zsidó helyszínek a világörökségi listán. *Múzeumcafé* 99–100, 2023/1–2. 271–307.

leírásban visszaadni, a szakmai érzékenység és az arányosság hiánya a küldetés hitelességét kérdőjelezi meg.

A regensburgi zsidóság középkori története egyedülálló a hasonló hátterű és hasonló körülmények között élt zsidó közösségekkel összevetve, mivel a településen a zsidóságnak különösen hosszú, szinte megszakítás nélküli és a jelenben is érzékelhető múltja van. A történelmi zsidóság emlékezetének vizuális reprezentációját a város építészeti szövetének feltárásával, a zsidó emlékek, emlékhelyek, passzív és aktív nyomok, helyszínek és mindezek recepciójának elemzésével, kultúratörténeti megközelítéssel kutattam. A kutatás a releváns nemzetközi szakirodalom feldolgozására, Regensburg világörökségi szakmai dokumentációjának vizsgálatára, valamint egy regensburgi terepszemle tapasztalataira épült.

Alapvetően négy olyan korszak különböztethető meg, amelyek folyamán a zsidóság jelenléte és az ahhoz kapcsolódó városi, kollektív emlékezet vizuális reprezentációja egyedi jellegzetességük alapján elkülöníthető. Az első egy unikálisan hosszú időszak a 9. századtól 1519-ig, ezt követi a felvilágosodástól 1945-ig tartó intervallum, majd a második világháború utáni évtizedek, végül az ezredfordulótól napjainkig terjedő korszak.

Regensburg óvárosa 2006 óta „mint Németország egyetlen hitelesen megőrzött középkori nagyvárosa”³ UNESCO világörökségi helyszín. A státuszhoz tartozó profil online leírásában a város majd kétezer éves történelmi szerepét máig reprezentáló építészeti, kulturális, vallási örökség jelentőségének méltatásában egyedül a zsidóság több mint nyolcszáz éves jelenléte és jelentősége nem kerül említésre.⁴ Annak ellenére sem, hogy Regensburg éppen attól is olyan különleges helyszíne Európának, hogy történetének kezdeteitől napjainkig nyomon követhetők a zsidóság történelmének fejezetei, fizikai és szellemi rétegei, amelyek lenyomatai érzékelhetők, megtapasztalhatók a város nyilvános terében. A tanulmány vállalása, hogy Regensburg kulturális diverzitását⁵ a zsidóság szempontjából mutassa be, és rávilágítson az óváros 2006-ban megfogalmazott világörökségi dokumentációjának hiányosságára. Ez a fiaskó

3 Old town of Regensburg with Stadtamhof. *Unesco.org*, 2006. <https://whc.unesco.org/en/list/1155/> (letöltés ideje: 2025. augusztus 12.).

4 A terjedelmes szakmai háttéranyagban is csak egyetlen rövid fejezet foglalkozik a zsidósággal. Nomination file 1155. 25. *Unesco.org*, 2006. <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/1155.pdf> (letöltés ideje: 2025. augusztus 22.).

5 A kulturális diverzitás megőrzése az UNESCO egyik kiemelt célja. *Unesco.hu*, é. n. <https://unesco.hu/rolunk/unesco-107189> (letöltés ideje: 2025. augusztus 30.).

ugyanis annak fényében is meglepő, hogy 2021-ben a ShUM-városok,⁶ majd 2023-ban Erfurt⁷ is kifejezetten a zsidó örökség okán kapta meg a világörökségi státuszt.

A digitális tér aránytalanságait Regensburg városának hivatalos honlapja igyekszik kompenzálni, a világörökséget tárgyaló fejezetben külön pontokban foglalkoznak a zsidó örökséggel, 19 konkrét helyszínt is megjelölve az óvárosban.⁸ A zsidóság emlékezetének integrálását a városi identitásba a régészeti ásatások mellett két további meghatározó projekt segítette. Az egyik az 1989-ben megrendezett helytörténeti kiállítás,⁹ a retrospektív tárlatot kísérő tudományos kötettel,¹⁰ amely első alkalommal mutatta be átfogóan a regensburgi zsidóság történetét, illetve az EU *Rediscover* című programja,¹¹ amelynek az volt a célkitűzése, hogy a Duna régiójában fekvő városok együttműködve tárják fel zsidó múltjukat, örökségüket, és a már megkezdett emlékezeti munkát nemzetközi kontextusba helyezték.

Askenázi zsidóság a középkori Regensburgban

Regensburgban egyedülálló módon több mint hatszáz éven át megszakítások nélkül éltek együtt keresztények és zsidók. Ez természetesen – ahogy Klaus Himmelstein fogalmaz a regensburgi zsidóság történelmével foglalkozó legfrissebb tanulmánykötetben¹² – annak érdekében, hogy hitüket és identitásukat megélhessék, a zsidók számára folyamatos ellenállásban való létezést jelentett egy kirekesztő, hol többé, hol kevésbé ellenséges közegben. A zsidóság regensburgi jelen-

6 ShUM Sites of Speyer, Worms and Mainz. *Unesco.org*, 2021. <https://whc.unesco.org/en/list/1636/> (letöltés ideje: 2025. augusztus 12.).

7 Jewish-Medieval Heritage of Erfurt. *Unesco.org*, 2023. <https://whc.unesco.org/en/list/1656/> (letöltés ideje: 2025. augusztus 12.).

8 Bertrand, Alizée (ed.): Digital city map – the Jewish heritage of Regensburg. *Regensburg.de*, é. n. https://www.regensburg.de/sixcms/media.php/464/FK_Rediscover_engl_2020.pdf (letöltés ideje: 2025. augusztus 10.).

9 „Stadt und Mutter in Israel” – Jüdische Geschichte und Kultur in Regensburg. Regensburg, 1989.

10 Angerstorfer, Andreas – Hage, Hermann – Langer-Plän, Martina – Wolfsteiner, Alfred – Zweck, Erich: „Stadt und Mutter in Israel”: *Jüdische Geschichte und Kultur in Regensburg*. Regensburg: Verlag Stadt Regensburg, 1989.

11 EU-Project REDISCOVER. *Regensburg.de*, 2018–2021. <https://www.regensburg.de/welterbe/en/projects/eu-project-rediscover> (letöltés ideje: 2025. augusztus 10.).

12 Himmelstein, Klaus (Hrsg.): *Jüdische Lebenswelten in Regensburg: Eine gebrochene Geschichte*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2018.

léte viszonylag jól dokumentált. A mai város a világháború pusztításait nagyrészt túlélve és a tudatos felújításoknak köszönhetően megőrizte történelmi karakterét, és a polgári és vallási épületek kiterjedt halmazában, a középkori városi szövetet megőrző térstruktúrában a zsidó múlt lenyomata is fennmaradt. A valamikori középkori zsidó negyed helyét az óváros központi tere, a Neupfarrplatz jelöli ki.



A középkori zsinagógát megidéző emlékmű (Dani Karavan: Mizrah, 2005) a zsidó negyed köveiből épült Neupfarrkirchével (1540). Regensburg, Neupfarrplatz. Fotó: Bársony István, 2025

Az évszázadokig *Judengasse* (*Judenstadt*) néven emlegetett negyed első ízben *Iudeorum Habitaculaként* jelenik meg a Szent Emmeram-apátság adománylevelében (981), amely egyben a mai Németország területén fennmaradt legkorábbi írásos feljegyzés a zsidók jelenlétéről.¹³ A 12. századi „inter Judaeos” elnevezésű helyszín a legrégebbi ismert zsidó ne-

¹³ I. sz. 981. április 2-án a Szent Emmeram-kolostor megkapta a „Scierstat” birtok megvásárlásához a hozzájárulást, hogy a zsidó Samuheltől telket vegyen. Vö. Angerstorfer et al., 1989. 16.

gyed Németországban.¹⁴ A nagyjából két hektár kiterjedésű területen három sikátorra felfűzve, fürtös telepedéssel alakult ki a sűrű gettó, mikvével, kórházzal, zsinagógával és Talmud-iskolával.¹⁵

A középkori keresztény teológia alapjaiban vonta kétségbe a zsidó vallás legitimitását, ennek következtében pedig az európai zsidó közösségek folyamatos fenyegetettségben élve rendkívül nehéz körülmények között kényszerültek hitüket megőrizni, életformájukat fenntartani – fogalmazta meg érzékletesen Simha Goldin a középkori zsidóság általános élethelyzetét.¹⁶ Habár Regensburg városa különösen hosszú ideig (a 9. századtól 1519-ig) biztosított otthont zsidó polgárai számára, a kora középkor üldöztetései alól a regensburgi zsidó közösség sem tudta kivonni magát. Nyugat-Európában a zsidóellenesség mint antijudaizmus a teológia, illetve a jogalkotás szintjén fogalmazódott meg, és az első keresztes háború (1095) kezdetétől kiterjedt zsidóellenes pogromok, gyilkosságok, rablások formájában is megnyilvánult. A hitetlenek legyilkolását Istennek tetsző cselekedetként fogta fel az egyszerű köznép, amelyet évszázadok óta mérgeztek olyan tanokkal, mint amilyeneket Aranyszájú Szent János is buzgón hirdetett.¹⁷ A Krisztus gyilkosaiként megbélyegzett zsidókat¹⁸ a társadalmi, jogi, gazdasági kirekesztés sok esetben olyan közmegvetéssel övezett foglalkozások kényszerpályájára terelte, mint amilyen a zálogtevékenység is volt. Ehhez adódtak hozzá az olyan zsidóellenes rágalmak, mint a vérvád és a kútmérgezés, a szent kehely elrablásának vagy az ostya megszenteltségtelenítésének vádja. A tudatlanságon és gyűlöleten alapuló indulatok ellenére az üldözött zsidókon számos esetben próbáltak segíteni keresztény vallási előljárók, városvezetők, polgárok – hol pusztán gazdasági érdektől vezérelve, hol valódi felebaráti, keresztényi szeretetből.

14 Vö. Wittmer, Siegfried: *Jüdisches Leben in Regensburg: Vom frühen Mittelalter bis 1519*. Regensburg: Universitätsverlag Regensburg, 2001. 11.

15 A regensburgi Talmud-iskola szellemi hagyatéka nagyban hozzájárult az askenázi zsidó kultúra kiteljesedéséhez és fennmaradásához. A Jehuda ben Samuel rabbi által írt Jám-borok könyve (*Széfer Haszidim*) az egyik legfontosabb öröksége a 13. század elejéről. Vö. Angerstorfer et al., 1989. 47–51.; Wittmer, 2001. 43.

16 Goldin, Simha: The Synagogue in Medieval Jewish Community as an Integral Institution. *Journal of Ritual Studies*, 9 (1), 1995. 15.

17 Aranyszájú Szent János zsidóellenes beszédeiben még a zsidók legyilkolásának isteni akarata is megjelenik. Aranyszájú Szent János: *Beszédek a zsidók ellen*. (Fordította: Vattamány Gyula.) Budapest: Wesley János Főiskola, 2005. Negyedik beszéd, I. 107.

18 Vö. Aranyszájú, 2005. 63. Első beszéd, VII. 5.

Regensburg ebben a tekintetben is kiemelkedő helyszín, ahol évszázadokon át leginkább azon az elven kegyelmeztek a város zsidó polgárainak, hogy a védelem joga minden városlakót megillet.¹⁹ Donald L. Keay írásában rámutat, hogy Regensburgban e védelmi alapelveknek köszönhetően a Judenstadt, azaz a zsidó negyed körbezárása falakkal, kapukkal nemcsak a kiközösítés térbeli megnyilvánulása volt, hanem a zsidók érdekét szolgáló védelmi rendszer is.²⁰ Az így létrejött belső világban egyfajta autonómia is működött: a zsidók szabadon gyakorolhatták vallásukat, megtarthatták ünnepeiket, bizonyos mértékig független bírósággal rendelkeztek, saját üzleteik, lakóházaik, intézményeik (mikve, kórház, ravatalozó, temető) fenntartása mellett. A zsinagóga pedig nemcsak a vallási élet, de a közösség szellemi, közösségi központjaként is működött, ami az ima mellett a társasági, társadalmi élet teljes spektrumát felölelte, ugyanakkor iskolaként, bíróságként is funkcionált.²¹ A zsidó negyed későbbi lerombolásakor (1519) került napvilágra egy kiterjedt pincerendszer,²² amely – a korábbi feltételezésekkel ellentétben, miszerint az a felszín különböző helyszíneit kötötte össze – a zsidók raktározási igényét szolgálta ki.²³

A hatszáz éves askenázi zsidó lét folytonossága Európában olyannyira rendhagyó, hogy azt csak több kedvező körülmény együttállása magyarázhatja. Siegfried Wittmer regensburgi zsidósággal foglalkozó könyve foglalta össze, hogy a város földrajzi adottságain túl²⁴ milyen feltételek, körülmények játszottak közre a helyi zsidóság megmenekülésében, és ez jól mutatja, hogy más német területeken élő zsidó közösségekhez képest a regensburgi miért maradhatott ilyen sokáig viszonylag sértetlen.

19 Ebben közrejátszhatott az is, hogy félő volt: ha a zsidó városlakókra nem vonatkozott volna a független önkormányzatisággal járó védőháló, az az egész önkormányzatiságot veszélyeztette volna.

20 Keay, Donald L.: *Toleration and Persecution: The Jewish Community of Medieval Regensburg. Bridgewater Review*, 2 (1), 1983. 23–26. https://vc.bridgew.edu/br_rev/vol2/iss1/9/ (letöltés ideje: 2025. augusztus 22.).

21 Goldin, 1995.

22 Már a 18. század végétől vannak feljegyzések a belvárosi építkezések során előbukkant pincékről, amelyek az egykor itt álló zsidó negyed kiterjedését és létezését tudatosították a város lakóiban. Ezek nem is annyira a felbukkanásukkal okoztak meglepetést, hiszen a Neupfarrkirche mindig is kijelölte a valaha itt élt zsidók negyedét, hanem a pincerendszer kiterjedésének mérete hathatott az újdonság erejével. Angerstorfer et al., 1989. 31.

23 Himmelstein, 2018. 23.

24 Regensburg fejlődéséhez nagyban hozzájárult Duna-parti, nemzetközi kereskedelmi útvonalakra eső fekvése, a Német-római Birodalomban elfoglalt központi elhelyezkedése és szerepe.

A helyi zsidóság elleni első komoly atrocitások 1096-ban törtek ki,²⁵ amikor Emicho és Emmerich gróf vezetésével a vallási fanatikusok városról városra járva, a helyi csőcselékkel karöltve lemészárolták a zsidó közösségek azon tagjait, akik nem vetették alá magukat a kényszerkeresztelésnek. Worms zsidó lakosainak nagy része inkább a mártírhálált választotta, Mainzban a püspök, Kölnben az érsek próbált a zsidók védelmére kelni, előbbi a saját palotáját menedékül adva, utóbbi a kisebb falvakban elrejtve őket, mindhiába. Miközben Regensburg lakói kifosztották a zsidó negyedét, a város zsidó lakosságát a Dunához terelték, és szimbolikus, egységes keresztelést hajtottak végre rajtuk. IV. Henrik király utólag, az eseményekről értesülve felmentést adott a kényszerkeresztelés alól, és a zsinagóga újjáépítését is engedélyezte.²⁶

A zsidó lét folytonosságának egyik záloga Regensburg különleges politikai státusza volt. Az 1245-ben szabad császári városi rangra²⁷ emelt Regensburgban annak ellenére is nyugalomban élhettek a zsidó polgárok, hogy közben számos pápai, zsinati vagy éppen uralkodói rendelettel próbálták folyamatosan korlátozni, ellehetetleníteni Európa zsidóságát.

Wittmer is kiemeli, hogyan kerültek elő azok a már hagyományossá váló vádak, előítéleteken alapuló zsidóellenes kampányok, amelyek általában valamilyen járványhoz vagy (vallás)politikai fordulathoz kapcsolódtak.²⁸ Míg más települések zsidó lakosságát sokszor teljesen kiirtották, addig Regensburg előljárósága minden esetben hatékonyan védte meg zsidó polgárait, egyfajta becsületbeli ügyként tekintve azokra a kihívásokra, amelyek legtöbb esetben nemcsak külső fenyegetést jelentettek, hiszen a város keresztény polgárai is rokonszenveztek a zsidóellenes hajtóvadászatokkal. Ennek az ellenséges szemléletnek az egyik legismertebb fennmaradt tárgyi bizonyítéka egy kőfaragvány, az úgynevezett *Judensau*. A gótikus katedrális egyik pillérdíszé a 14. század második feléből egy disznót ábrázol, amelynek csöcseit zsidó figurák

25 Wittmer, 2001. 17.

26 A legújabb kutatások alapján az első román stílusú zsinagóga nagyjából egy 10×18 méteres trapéz alakú épület lehetett, 3×3 méteres bimával, északi előteret bejárattal és több ütemben megvalósult melléképületekkel. Himmelstein, 2018. 23.

27 A szabad császári városi cím jelentős autonómiát biztosított, mivel ez közvetlenül a császár fennhatóságát jelentette, kivonva a várost a bajor uralkodók és tartomány hatalma alól.

28 Wittmer, 2001. 67.

szopják. Ez a zsidókat kigúnyoló, sértő ábrázolás kifejezetten elterjedt volt a korabeli Európában.²⁹



Bal oldalon a katedrális Judensau-szobra, jobbra a lábazon a magyarázó felirat
Fotó: Bársony István, 2025

A regensburgi zsidók helyzete végül a 15. században akkor vált reménytelenné, amikor a huszita háborút, majd Konstantinápoly elestét követően a sanyarú időkért az oszmánokkal való együttműködéssel is megvádolva őket, a zsidókat kiáltották ki bűnbaknak. Egyre több császári és egyházi rendeletet tettek kötelezően követendővé, folyamatosan korlátozva a zsidók jogait, gazdasági tevékenységét és társadalmi érvényesülési lehetőségeit.

Siegfried Wittmer külön fejezetben dolgozza fel a zsidó–keresztény együttélésnek azt a helyspecifikus epizódját, amikor 1473-ban rituális gyilkossággal vádolták meg a közösség rabbiját.³⁰ A város vezetősége ellenállt a rágalmazásnak, és fel is mentették a zsidó vezetőt, aki cserében írásban vállalta, hogy nem áll bosszút. Két évvel később egy hasonló ügy alkalmával már egészen más volt a helyzet. A zsidókat elbariká-

29 Negyvennyolc ilyen település ismert, többek között: Köln, Erfurt, Nürnberg, Colmar, Wittenberg, Salzburg és Frankfurt. The cathedral's „Judensau”. *Regensburg.de*, é. n., <https://www.regensburg.de/welterbe/en/projects/current-projects/eu-project-rediscover/digital-city-map-the-jewish-heritage-of-regensburg/14-the-cathedral-s-judensau> (letöltés ideje: 2025. augusztus 13.).

30 Wittmer, 2001. 140–146.

dozták a negyedükben, a meggyanúsított elkövetőket börtönbe zárták, vagyonukat elkobozták. Végül III. Frigyes császár nyomására engedett csak a város, ismét hogy saját önkormányzati jogkörének csorbulását elkerülje. Utódja, I. Miksa császár is kiállt a zsidók védelmében, de a császári beavatkozás egyre kisebb hatékonysággal működött, nem utolsósorban azért, mert a Gutenberg-féle új nyomdatechnológia lehetővé tette az antijudaista teóriák és a zsidóellenes gúnyrajzok széles körű terjesztését a köznép körében. A korszakból fennmaradt egy rituális gyilkossági vádat felelevenítő röpirat, amelyen az aranyborjú imádása közben a süveges, pénzeszacskót tartó zsidó karaktere elevenedik meg.³¹ Ugyanez a jelenet a regensburgi székesegyház (1420 körül) tornyán kőbe vésve, a nyilvános térben közszemlére téve is visszaköszön.



A regensburgi katedrális szoborcsoportja az aranyborjú-jelenettel a nyugati torony bejáratánál. Fotó: Bársony István, 2025

1495-ben Balthasar Hubmaier prédikátor személyében olyan uszító érkezett a városba, aki nyíltan, már a szószékről vádolhatta meg a zsidókat az Aranyszájútól jól ismert Krisztus-gyilkossággal, felhívva a keresztényeket arra, hogy álljanak készen a hitetlenek elűzésére. Erre végül „csak” I. Miksa 1519-ben bekövetkezett halálakor kerülhetett sor,

³¹ A kampós orr, a turbán és a héber szöveges könyv is jellegzetes elemei a zsidók korabeli ábrázolásainak. Zsidóellenes röpirat. 1480 körül. Bécs: Albertina Grafikai Gyűjtemény. In: Angerstorfer et al., 1989. 61.

amikor is a városi tanács a császár védelme nélkül egyfajta hatalmi vákuumban magukra maradt zsidókat egy tüntetést követően Regensburg elhagyására kötelezte, arra hivatkozva, hogy már nem tudják garantálni a védelmüket.³² A nyolcszáz főt számláló regensburgi zsidóság feladni kényszerült több mint fél évezredes kötődését a városhoz, és elhagyta otthonát. Bár Wittmer úgy látja,³³ hogy a késő középkor egyes uralkodóinak túlzott pénzügyi követelése, illetve a kereskedővárosnak a saját árutermeléstől való eltávolodása, valamint a felerősödő szentkultusz okozta az 1519-es katasztrófát, a zsidók kiűzését és lakónegyedük elpusztítását nem lehet pusztán racionális okokkal magyarázni. Hogy a zsidóktól „megszabadult” város fizikai terében is megnyilvánuljon az új korszak, az addig Európa-szerte kivételesen stabil keresztény–zsidó város keresztény polgárai a zsidók hült helyén bizarr tort ülve lerombolták a zsinagógát és a teljes zsidó negyedét. Ennek a tragikus epizódnak is van egy különleges regensburgi színezete: felkérték a város híres művészt, Albrecht Altdorfert,³⁴ hogy örökítse meg a román és kora gótikus 12. századi zsinagógát³⁵ az utókornak, mielőtt elbontják. E rendkívüli „riportrajzok”³⁶ tekinthetők az első olyan épületábrázolásnak, amelynek célja kifejezetten egy épület dokumentálása volt.³⁷

32 Himmelstein, 2018. 17.

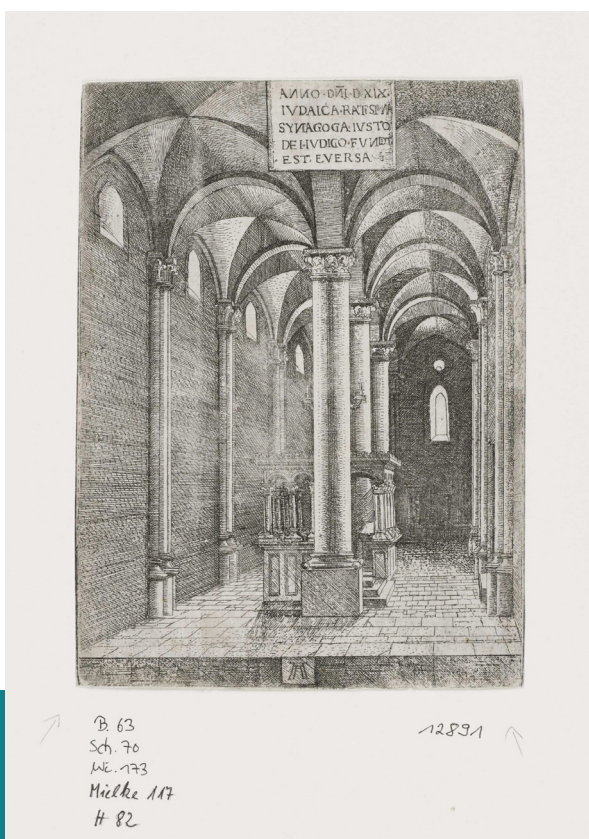
33 Wittmer, 2001. 150–156.

34 Vö. Cohen, Richard I.: *Jewish Icons and Society in Modern Europe*. Los Angeles: University of California Press, 1998. 22.

35 Régészeti ásatások alapján ismert, hogy a regensburgi gótikus zsinagóga a kor keresztény vallási építészeti nyelvén ugyan, de sajátos zsidó építészetet valósított meg a ShUM középkori zsinagógáinak mintájára, amelyek a kétoszlopos, kéthajós elrendezéssel, a centrális pozíciójú bimával, a keleti végen a tóraszekrénnel a nyugati zsidó szakrális építészeti archetípusának tekinthetők. A regensburgi zsinagóga már háromoszlopos, kéthajós kialakítással épült fel, ami aztán a regensburgi zsidó közösséggel szoros kapcsolatot ápoló budai közösség Mendel Jakab-féle zsinagógájának mintájául is szolgált. Vö. Klein Rudolf: *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918. Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség*. Budapest: Terc Kiadó, 2011. 45–51.

36 Altdorfer zsinagógarajzai: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/QRCBRPDEWU2GJ3GUJ6HAQAF5UJINJ63O> (letöltés ideje: 2025. augusztus 13.). A zsinagóga előterét és belsejét ábrázoló két rajz felső tábláin álló felirat: „Isten ítélete alapján, az Úr 1519. évében a zsidó zsinagóga teljesen leromboltatott.” Cohen, 1998. 23.

37 Ahogy semmilyen zsidósághoz kapcsolódó képanyag, úgy Altdorfer grafikái sem szerepelnek a világörökségi dokumentációban. Illustrations, Nomination file 1155. *Unesco.org*, 2006. <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/1155.pdf> (letöltés ideje: 2025. augusztus 22.).



A regensburgi gótikus zsinagóga enteriőrje. Albrecht Altdorfer rézkarca, 1519
 Kunsthalle Bremen – Der Kunstverein in Bremen.

Foto: Die Kulturgutscanner, Public Domain Mark 1.0, lsz. 12891

Altdorfer mint művész nemcsak megfigyelője, tudósítója volt az eseményeknek, de a városi tanács tagjaként aktívan is közreműködött bennük: személyesen vett részt a zsidókat a város elhagyására kötelező rendelet kihirdetésében. A Metropolitan Múzeumban őrzött rézkarc kapcsán fogalmazódott meg, hogy ezeknek a vizuális beszámolóknak a riportszerűségéről a kivitelezés minősége is árulkodik: „Úgy tűnik, hogy a lenyomatok gyorsan készültek, valószínűleg a templom lerombolását megelőző öt nap alatt: a lemez nem volt egyenletesen maratott, különösen a sűrű sraffozás helyén, ahol az egyes vonalak elvesztik az egyértelműséget.”³⁸ Ezek az unikális grafikák mint a város történetének

³⁸ Albrecht Altdorfer: A regensburgi zsinagóga bejárat csarnoka, 1519. *Metmuseum.org*, é. n. <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/E4HXXOVNIHVFWH4O5GOX3KU6BW3JG4CB> (letöltés ideje: 2025. augusztus 12.).

hatszáz éves fejezetét dicstelenül lezáró eseményről beszámoló „képeslapok” ugyanakkor nemcsak arról adnak hírt, hogy hová vezet az anti-judaizmus táplálta zsidógyűlölet, de emléket állítanak a zsidó középkor e kivételes helyszínének és e kivételesen hosszú korszakának is. Az elbontott zsinagóga közelében zsidóellenes győzelmi épületként felépítették a szinte azonnal zarándokhellyé váló, ideiglenes jellegű, fából készült Neue Marienkapellét. Később itt, a zsidó negyed épületeinek köveit is felhasználva valósult meg a ma is álló Neupfarrkirche, amelynek részben elkészült tömbjét már az első evangélikus templomként avatták fel 1542-ben.

Regensburgban nemcsak az épületekben megtestesült zsidó jelenlétet próbálták eltörölni a fizikai dimenzióban, de a zsidó temető felszámolásával magának a zsidó múltnak is a kiradírozására tettek kísérletet.³⁹ Angerstorfer középkori temetőkkel és sírkövekkel foglalkozó tanulmányában kiemeli, hogy a zsidó közösség történelmi létfolytonosságát leginkább megtestesítő helyszín, a temető, illetve annak sírkövei milyen bizarr formában őrizték meg a középkori zsidóság emlékét. Jelenlétük emlékezte a kiűzetést követően ugyanis nem tűnt el a nyilvános terekből. Az úgynevezett *Judensteine*, azaz a zsidó kövek – az egykori középkori zsidó temetőből származó sírkövek – számtalan épületbe, többek közt a Neupfarrkirchébe lettek beépítve.⁴⁰ Megannyi darab pedig közszemlére téve látható a mai napig Regensburg házain. Közel 4200 sírkő lehetett eredetileg a temetőben, ezek közül az 1989-es kiállítás idején 42, a 2018-as tanulmányban⁴¹ 90 beazonosított példányt említene, de a város honlapján⁴² ma már 130 sírkövet, illetve töredéket tartanak nyilván.⁴³

39 A telket, az úgynevezett „der gute Ort”-ot (a jó hely, jiddisül temetőt jelent) a zsidó közösség 1210-ben vásárolta meg. *Regensburg.de*, é. n. <https://www.regensburg.de/welterbe/en/projects/current-projects/eu-project-rediscover/digital-city-map-the-jewish-heritage-of-regensburg/10-jewish-tombstones> (letöltés ideje: 2025. augusztus 12.).

40 Ehhez hasonló újrahasznosítás történt például Budán is. Számos zsidó sírkő, illetve töredék került elő a 19. századi és a második világháborút követő újjáépítések során polgárházakból, a Mátyás-templom István-kápolnájából és a Hess téri volt jezsuita kolostor falaiból is. Jalsovszky Katalin – Tomsics Emőke – Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *A magyarországi zsidóság képes története*. Budapest: Vince Kiadó, 2014. 26.

41 Angerstorfer, Andreas: Die jüdische Friedhöfe in Regensburg. In: Himmelstein, 2018. 98.

42 Jewish tombstones. *Regensburg.de*, é. n. <https://www.regensburg.de/welterbe/en/projects/current-projects/eu-project-rediscover/digital-city-map-the-jewish-heritage-of-regensburg/10-jewish-tombstones> (letöltés ideje: 2025. augusztus 12.).

43 Valószínűsíthetően jóval több ilyen sírkő van Regensburg házaiban a vakolatok alatt. Vö. Jäger, Sonja: Den Judensteinen auf der Spur. *Regensburg.de*, é. n. <https://www.regensburg.de/regensburg-507/sehenswert/den-judensteinen-auf-der-spur> (letöltés ideje: 2025. augusztus 10.).



*Judensteine – Zsidó sírkövek házfalakon, például az Am Judenstein tér sarkán
Fotó: Bársony István, 2025*

Bár a középkori zsinagógát és zsidó negyedet a 19. és 20. századi régészeti feltárásoknak köszönhetően sikerült azonosítani, a középkori zsidó temető elpusztítása olyan hatékony volt, hogy különös módon máig nem lehet tudni, pontosan hol állt.⁴⁴ Egyáltalán nem véletlen ennek a zsidók által a zsinagógánál is nagyobbra becsült szent helynek⁴⁵ a teljes felszámolása, ugyanakkor annak ellenére, hogy a szándék a zsidó múlt kitörlése volt még a kollektív emlékezetből is, a közszemlére tett zsidó sírkötróféák, házfalakra helyezett „címerek” révén a regensburgi zsidóság nyomai mindmáig láthatók maradtak. Emlékezetük meggyalázásának mind közül a leggyomorforratóbb és világviszonylatban is egyedülálló példája annak a kiemelt történeti jelentőségű városházának a pincetömlöcében található, amely 1663-tól 1805-ig a német birodalmi

⁴⁴ A regensburgi zsidóság örökségével, jelenével foglalkozó legfrissebb tanulmánykötet külön fejezetben foglalkozik a középkori temető felkutatásának eredményeivel. Himelstein, 2018. 92–106.

⁴⁵ Európa minden tájáról évszázadokon át érkeztek zsidók, hogy leróják tiszteletüket Regensburg híres jesivatudósainak sírjainál.

gyűlések helyszíne is volt. A halálraítéltek részére 1533-ban kialakított illemhely egy 1337-ben elhunyt zsidó asszony sírkövének felhasználásával készült és maradt fenn mind a mai napig.



Illemhelyként „újrahasznosított” (1533) zsidó sírkő (1337) a városháza tömlöcében
Fotó: Bársony István, 2025

Askenázi zsidóság az újkori Regensburgban

A zsidóság rekordhosszúságú, hatszáz éves középkori jelenlétét követően a zsidó közösség kétszáz év múlva tért-térhetett vissza Regensburgba; igaz, a 17. században előbb csak kiváltságos családokat, kereskedőket érintett ez a lehetőség.⁴⁶ Míg egyfelől a felvilágosodás eszméi nyomán a keresztény lakosság nyitottabban viszonyult a zsidókhoz, a 18. század közepétől a judaizmuson belül is a nyitás igényével (*haszkala*) reagáltak

⁴⁶ Az úgynevezett Reichstag-zsidók és a helyi nemesség (*Thurn und Taxis*) engedélyével (*Schutzjuden*). *Ein langer Weg – Emanzipation und Wachstum. Regensburg.de*, é. n. <https://jg-regensburg.de/ein-langer-weg-emanzipation-und-wachstum/> (letöltés ideje: 2025. augusztus 8.).

a felvilágosodás ideológiájára. Regensburg az első olyan városok közé tartozott, amelyek zsidósága az egyenlő(bb) társadalmi státusz és jogok kivívásának érdekében a német nyelv használatával, a világi(asabb) oktatással, a liturgikus reformokkal meghonosította ezeket a haladó eszméket. A város kezdetben teljes diszkréciót követelt meg a zsidóktól, ami kizárta a nyilvános terekben való vizuális reprezentációjuk lehetőségét.⁴⁷ A zsidók 1519-es kiűzetését követő első nyilvános zsinagógát egy hajdanvolt pékség épületének emeletein engedték csak működni. Ez a szakrális funkció a mai napig azonosítható, sőt még a felső emeleti női imaterem padlóján kialakított hallójárat (födémáttörés) nyoma is látható.⁴⁸

Jacob Katz a zsidó emancipációt vizsgáló könyvében⁴⁹ részletesen kifejti, hogy a középkori gettók védelmi és egyben kiközösítést is szolgáló falainak leomlása nemcsak fizikai értelemben, de eszmei szempontból is fontos lépés volt. A német zsidóság számára elsőként a nagyobb városok kínáltak befogadóbb közeget, de fokozatosan az olyan kisebb települések is lehetővé tették zsidó polgáraik számára, hogy a középosztály tagjainak kijáró kiváltságokkal rendelkezzenek, mint Regensburg. Ugyanakkor az új, szabadabb mozgástér olyan helyzet elé állította a zsidóságot, amelylyel azután nehezen tudott megbirkózni. A gettóban megőrződött, áthagyományozott zsidó identitás, vallásgyakorlás és hétköznapi élet tere hirtelen eltűnt. Ennek pótlására számos stratégia született, de a hagyományos értelemben vett zsidó közösségek felbomlottak, és az akkulturáció és integráció különböző fázisai során meglehetősen gyorsan, néhány generáció alatt feloldódtak a többségi társadalomban – előbb gazdasági, majd kulturális, végül vallási értelemben is. A felvilágosodás így nemcsak az egyenjogúságot hozta el lépésről lépésre, de hatalmas kihívást is jelentett a zsidóság fennmaradásának szempontjából, jóllehet akkor még nem a pogromok fizikai valósága, hanem az eszmék, a hagyományok és a vallás dimenziójában.

47 Istentiszteletet is csak magántérben tarthattak 1733-tól. Vö. Berger-Dittscheid, Cornelia – Dittscheid, Hans-Christoph: Die neuzeitlichen Synagogen in Regensburg. In: Himmelstein, 2018. 185.

48 Az 1788–1841 közötti zsidó szakrális funkcióra 2008 óta emléktábla hívja fel a figyelmet. Berger-Dittscheid – Dittscheid, 2018. 188–189.

49 Katz, Jacob: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870.* (Fordította: Pap Mária.) Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.

Hammer-Schenk német zsinagógákkal foglalkozó nagyszabású tanulmánykötetében⁵⁰ ismerteti a regensburgi zsidóság újkori státuszát épületeik tükrében. Megjelentek olyan zsidó intézmények, mint a hevra kadisa, új temetőt alapítottak, valamint egy polgárház átalakításával 1841-ben iskolaként is funkcionáló új zsinagógát avathattak. Mielőtt a zsidók megvásárolták, hogy rituális funkciókra alkalmas módon átalakítsák, a 15. századi, lakótornyot is magában foglaló épület fogadóként szolgált. Külön érdekessége volt ennek a kis zsinagógának, hogy miközben a homlokzat eredeti gótikus elemeit eltávolították, és egyiptomi, mór stílusjegyeket ötvöző elemekkel dekorálták, az épületegyüttesben kialakított korábbi házi kápolna gótikus belső terében csak kisebb átalakításokat végeztek (kifaragták például a zárkő keresztjét). Ez a kettősség amiatt ellentmondásos, mert a közösség a rituáléját tekintve a mérsékelt reformerek közé tartozott, és a zsidó–keresztény közeledés jegyében a korszakban épülő neogótikus zsinagógáktól eltérően (például Eldagsen zsinagógája, 1866) külső megjelenésében sajátos zsidó hangulatot próbáltak megfogalmazni a közel-keleti stílusjegyek átemelésével. Csak a belső térben hagyták meg a keresztény kápolna eredeti terét, ami akár utalás is lehetett a valaha Regensburgban állt kora gótikus zsinagógára is. A házban így autentikus körülmények között folytatódhatott a zsidók középkori története.

A betelepülési tilalom eltörlését követően, 1880-ban már 675 zsidó élt a városban (a teljes lakosság fél százalékát kiteve), közel annyi, mint az 1519-es kiűzetéskor. A század végére Regensburg zsidósága is azt az utat járta be, amelyet számos más európai nagyváros közössége. Nemcsak külsőségekben, de társadalmi tekintetben is egyre inkább egyenrangú polgárok, ügyvédek, orvosok, kereskedők lettek, és a városi közösség prominens tagjaivá váltak. Az akkulturációs, integrációs trend mellett a 20. század elején Regensburgot is elérte a cionista ideológia, amely egy különleges mezőgazdasági modell megalkotása révén a mozgalom helyi kísérleti-gyakorlati változata lett.⁵¹ Bár a regensburgi zsidóság belső életét megosztotta a modernitással összefüggésben egyre szélesebb teret nyerő reformideológia, a közösség az 1860-as években megerősödött:

50 Hammer-Schenk, Harold: *Synagogen in Deutschland: Geschichte einer Baugattung im 19. und 20. Jahrhundert (1780–1933)*. Hamburg: Hans Christians Verlag, 1981. 247–249.

51 A *hasara* névre hallgató vallásos mezőgazdasági mozgalom egy közeli hermansbergi birtokon működött 1939-ig. The Jewish Community of Regensburg from the 19th Century until the Nazi Rise to Power. *YadVashem.org*, é. n. <https://www.yadvashem.org/communities/regensburg.html> (letöltés ideje: 2025. július 28.).

ravatalozó épült a temetőben, jelentősen nőtt a zsidó iskola tanulóinak létszáma, és az új iskolaépülettel már nem csak szimbolikusan tért vissza a zsidóság a Neupfarrplatzra.⁵²

A zsidó közösség életének újkori csúcspontjaként 1912-ben új zsinagógát szenteltek fel a város központjában. Az épületegyüttesben zsidó iskola, hitközségi hivatalok, lakóhelyiségek és egy mikve is helyet kapott.⁵³ A szokatlan, ovális formájú zsinagóga köré csoportosított multifunkcionális épületkomplexumot a korabeli sajtó kifejezetten méltatta, kiemelve, hogy egy, a korszakban elterjedt keleties stílusú (értsd: zsidós) zsinagóga mennyire nem illett volna bele Regensburg városképébe. A két elkülönülő tornyocskával ugyanakkor a tervező⁵⁴ Jákin és Boáz jeruzsálemi Szentélyig visszanyúló építészeti hagyományát örököltette át a korszak építészeti nyelvén. Az avatóünnepségen nemcsak a keresztény egyházak és a városi előljáróságok vettek részt, de a polgármester beszédében az együttélés békés időszakát emelte ki, aminek részeként el kellene felejtetni a múltat (!), hangsúlyozva a vallásszabadságot és a zsidó közösség jelenlétének és integrálódásának örömét, ilyenformán pedig azt, hogy a zsinagóga a társadalmi nyitottság és a békés együttélés szimbóluma.⁵⁵

Julius Carlebach tanulmánya⁵⁶ rávilágít arra a különleges konstellációra – társadalmi szimbiózisra –, ami olyan egyedivé teszi a német zsidóság társadalmi integrációját. Ebben az időszakban nagyjából egyenlő arányban képviseltette magát az ortodoxia és a reform a zsidó közösségekben, egységesen aktívak voltak a szociális életben, kultúrában és oktatásban: időseket támogató alapítványt, könyvtárat, irodalmi egyesületeket alapítottak. A német askenázi zsidóság újkori történelme több szempontból is egyedülálló. A diaszpórában ugyanis sehol nem álltak olyan közel a zsidó közösségek a befogadó nemzetükhöz, mint a weimari Németországban. Julius Guttmann történész-filozófus szerint a német zsidóság öröksége is nagymértékben merített a német hagyományokból,

52 Borut, Jakob: Die Juden in Regensburg, 1861–1933. In: Himmelstein, 2018. 135.

53 Hammer-Schenk, 1981. 492–493.

54 Josef Koch (1873–1934).

55 Die neue Synagoge 1912. *Alemannia-judaica.de*, é. n. [http://www.alemannia-judaica.de/regensburg_synagoge.htm#Die%20neue%20Synagoge%C2%A0\(1912%20bis%201938\)%C2%A0](http://www.alemannia-judaica.de/regensburg_synagoge.htm#Die%20neue%20Synagoge%C2%A0(1912%20bis%201938)%C2%A0) (letöltés ideje: 2025. július 28.).

56 Carlebach, Julius: Jewish identity in the Germany of a New Europe. In: Webber, Jonathan (ed.): *Jewish Identities in the New Europe*. London – Washington: Littman Library of Jewish Civilization, 1994.

hiszen egyrészt Luther Márton földjén alakult ki a judaizmus vallási reformációja is, másrészt a Wissenschaft des Judentums mozgalmával a zsidó tudományosság ugyancsak német közegben bontakozott ki.⁵⁷

Míg a zsidó közösség lélekszáma a 19. század végén mintegy 670 főt számlált, amikor 1933-ban a nácik hatalomra kerültek Németországban, Regensburgban már csak körülbelül 420 zsidó élt. A nemzetiszocialista idoszakkal foglalkozó tanulmányában Waltraud Bierwirth úgy fogalmaz, hogy a folyamatos letartóztatásokat és az 1933-as egynapos bojkottot követően a városban sem biztonságos hely, sem barátságos légkör nem volt már.⁵⁸ A náci rezsim idején a város zsidóságának sorsa – a középkori kiváltságos helyzettől eltérően – a Németország más részein élő zsidókéhoz volt hasonló. 1933-ban ismét szimbolikus esemény színtere volt a zsidók regensburgi jelenlétének örök szemtanúja, a Neupfarrplatz, ahol az országos könyvégetések helyi felvonását rendezték meg. Öt évre rá pedig a huszonöt évvel azelőtti avatásán még a keresztény–zsidó megbékélés jelképeként méltatott regensburgi zsinagóga is az 1938. november 9-i Kristályéjszaka áldozatává vált. Az üldöztetések hatására a regensburgi zsidók közel fele még a háború kitörését megelőzően elhagyta Németországot. Akik viszont maradtak, azok nagy részét 1942 nyarán és őszén Auschwitzba, illetve Theresienstadtba deportálták.⁵⁹

A regensburgi KZ-Außenlager fizikai valójában hozta el a városba a holokauszt legsötétebb, leginkább elrejtteni kívánt epizódját, amelyet már az 1989-es német kiállítási katalógusban is részben feldolgoztak,⁶⁰ illetve amelyet Vojcsik M. Johanna elemzett részletesebben.⁶¹ Ez a tábor típus nagyobb központi koncentrációs táborok szatellitlétesítményeként működött,⁶² Regensburgban pedig ennek az „intézménynek”

57 Carlebach, 1994. 205.

58 Bierwirth, Waltraud: Jahre des Ausgrenzung und Verfolgung, 1933–1938. In: Himmelstein, 2018. 235.

59 Körülbelül 150–200 regensburgi születésű zsidót gyilkoltak meg. A Duna-parti városból 233 zsidó férfinak, nőnek és gyereknek sikerült kivándorolnia, igaz, a többségükről nem tudható, hogy túléltek-e a holokausztot. Nationalsozialismus – Das dunkelste Kapitel. *Regensburg.de*, é. n. <https://jg-regensburg.de/das-dunkelste-kapitel/> (letöltés ideje: 2025. július 28.).

60 Angerstorfer et al., 1989. 114–116.

61 A regensburgi egység a flossenbürgi KZ alá tartozott, és az egyik utolsóként hozták létre a világháború végéhez közeledve (1945. március 19. – április 23.). Vojcsik M. Johanna: Tábor a szomszédban. A regensburgi Außenlager története és a város emlékezetpolitikája. *Hurbán*, 2023/1. 120–136.

62 Vojcsik, 2023. 120.

részét képezte egy étterem⁶³ (Colosseum) ma is a város központjában álló épülete is. Mivel a munkaszolgálatra kötelezett foglyokat itt szállásolták el, a civil lakosság és a kényszermunkára fogott rabok a város terében együtt léteztek.⁶⁴ Pontos adat máig nem ismert az elhunytak számáról, a korabeli dokumentumokban 27 és 35 főt is említene.



A Colosseum épülete és az 1994-ben átadott emlékmű az információs totemekkel
Fotó: Bársony István, 2025

A zsidóság jelenléte a második világháborút követő évtizedekben

Regensburg kivételesen szerencsésen vészelte át a világháború pusztításait. Alexandra Klei a zsidó közösség sorsának háborút követő időszakára fókuszáló kutatása részletezi, hogy Németországban számos helyen megkezdődött a zsidó közösségek újraalapítása, amelyek a vallási élet kereteinek megteremtésében és a túlélők támogatásában találták

63 A világháború után a tábori épületként használt étterem újra hétköznapi célokat szolgált: táncterem, színház is volt, majd egy 2005-ös felújítást követően lakásokat alakítottak ki benne. Vö. Vojcsik, 2023. 128.

64 „Egy visszaemlékező arról számolt be, hogy főleg esténként fájdalmas kiáltásokat lehetett hallani az épületből. Voltak, akik megpróbáltak valamilyen módon segíteni a foglyoknak.” Vojcsik, 2023. 127.

meg elsődleges feladatukat.⁶⁵ Bár a kisszámú túlélő és más városok kitelepített zsidó lakosságának⁶⁶ egy része megkísérelte az újrakezdést, sokan 1948-ban, Izrael megalakulásakor a kivándorlást választották. A körülmények nemcsak a túlélők csekély lélekszáma és az elpusztított, elkobzott javak miatt tűntek reménytelennek, de a zsidóság életének új fejezetét az elkövetők társadalmában kellett elkezdni. Regensburgban 1950-ben alakult meg újra a hitközség, amely héber nyelvű gimnáziummal, műszaki iskolával, sportklubbal, közösségi egységgel igyekezett a megmaradt körülbelül 350 fős, többségében lengyel származású zsidóságot támogatni.⁶⁷

A holokauszt emlékezete viszont sokáig nem mozdult el a látható szférák irányába. Annak ellenére, hogy a 20. század második felének utolsó évtizedeiben számos kisebb emlékművet avattak a városban, a regensburgi KZ foglyaira, áldozataira való megemlékezés elmaradt. Az első mementót végül csak 1994-ben avatták fel – igaz, diszkréten a konkrét épülettől távolabb. Abban a városban, ahol a nyilvános terekben álló épületfalakon a középkori zsidó temető sírkövei a mai napig beszámolnak a középkori zsidóság elűzéséről, a KZ-tábor szállásépületének tulajdonosa évekig akadályozta egy emléktábla elhelyezését az épület falán.⁶⁸ Ma már nemcsak a korai kő emlékmű, de mellette információs totemek is beszámolnak a hely múltjáról, sőt, végül a házfalon is megjelent egy ismertető tábla.

A város mai látogatója a nyilvános terekben a holokauszt áldozatait megidéző emléknyomokkal és progresszív szemléletű emlékművekkel is találkozhat. Arra viszont egészen a 20. század végéig várni kellett, hogy az ideiglenes emlékhelyeket felváltsák a véglegesnek szánt megoldások. Az 1989-es kiállítás katalógusában Hans Simon-Pelanda a városi emlékművekkel foglalkozó tanulmányában így fogalmaz: „Ma már lehetséges a közös történelem iránti elkötelezettség, ami néhány évtizeddel ezelőtt még egyáltalán nem volt magától értetődő. 1950 körül friss emlékművek álltak, miközben 1953-ban a zsidó hitközség emlékműtervét a város

65 Klei, Alexandra: „Jewish Building” in the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic after the Holocaust. Possibilities, Limits, Spaces. *MDPI Arts*, 2020/2–3. 15. DOI: <https://doi.org/10.3390/arts9010038>.

66 Főleg lengyelországi zsidók. Vö. Bierwirth, 2018. 373.

67 Nachkriegszeit – Rückkehr in die Normalität? *Regensburg.de*, é. n. <https://jg-regensburg.de/nachkriegszeit-rueckkehr-in-die-normalitaet/> (letöltés ideje: 2025. július 28.).

68 Vö. Vojcsik, 2023. 130.

elgáncsolta.”⁶⁹ Az 1989-es kiállítást megelőző kutatás során a már felszámolt emlékműveket is azonosították. A múlttal való szembenézés tekintetében ezek dokumentálása és publikálása komoly előrelépésnek bizonyulhatott. Ennek révén tudható, hogy a „Colosseum” és az Obertraubling/Neutraubling altáborok áldozatainak tömegsírhelyei mellett a regensburgi evangélikus központi temetőben és a neutraublingi Ringplatzen már 1950-ben is emlékhelyeket avattak. Amikor 1955-ben több mint 170 kelet-bajorországi helyszínen megkezdődött a koncentrációs táborok áldozatainak exhumálása, Regensburgban is felszámolták az első tömegsírt az erről megemlékező emlékkövel együtt, valamint a neutraublingi⁷⁰ keresztény és zsidó jelképekkel díszített nagyobb emlékművet is eltávolították a halottak exhumálása után. Az emlékek újrahasznosításában jártas város ezúttal az eredeti kontextusából kiragadott, zsidó jelképtől elválasztott keresztet az új temetőben állította fel, annak eredetét is elhallgatva.⁷¹

Aleida Assmann alapművében dolgozta fel a német társadalom viszonyát a holokausztemlékezethez.⁷² A jelenkorig eljutva négy főbb, nagyjából húszéves ritmusban váltakozó korszakot elemzett, azokat a paradigmaváltó fordulópontokat és hangsúlyokat bemutatva, amelyek kifejezetten a német társadalomra jellemzők a szembenézés kapcsán.⁷³ Julius Carlebachnak a második világháborút követő időszakot társadalmi szempontból vizsgáló tanulmánya a jelenkor releváns vonatkozásaival kapcsolatban megállapítja, hogy a kommunizmus összeomlását követően volt egy jelentősebb létszámnövekedés a zsidó közösségen belül.⁷⁴ Aki ma Németországban zsidó identitását akarja megélni, annak alapvetően négy komponens határozza meg a gondolkodását: Németország, a holokauszt, a zsidóság és Izrael.

Németország a német zsidó identitás lokális építőelemeként mindig is fontos tényező volt a helyi zsidóság tagjai számára, a már korábban említett közös eszmei gyökök okán is (reformáció, haszkala, nyelv, kultúra). A holokauszt kérdése a németországi zsidóság számára külön-

69 Simon-Pelanda, H.: 1953: Ein Mahnmahl den Opfern des Holocaust in Niederbayern und der Oberpfalz. In: Angerstorfer et al., 1989. 143.

70 Regensburg elővárosa.

71 Simon-Pelanda, 1989. 139.

72 Assmann, Aleida: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás.* (Fordította: Huszár Ágnes.) Budapest: Múlt és Jövő, 2016.

73 Assmann, 2016. 80–81.

74 Carlebach, 1994. 207.

nösen komoly teher, hiszen miközben azt más országokban (így például Magyarországon) leginkább egy külső, idegen erőnek tulajdonítják, a holokauszt ideológiailag Németországban „otthon van”. Bár a német társadalom alapvetően elhárítja a kollektív bűnösség elvét, a kollektív szégyenérzet nagyon is jelen van. Ennek vizuális kivetülése az engesztelés és lelkiismeret-furdalás kifejeződéseként a múlt szimbólumainak helyreállításában és az emlékezésre irányuló igényben ölt testet. Miközben pedig egy nem zsidó német számára fennáll a lehetősége a holokausztól való elhatárolódásnak, addig a német zsidónak erre nincs módja, állapítja meg Julius Carlebach.⁷⁵ Izrael kapcsán az elnyomottból lett elnyomó narratívája torzítja a képet, amin az sem segített, hogy egy azóta már hatályon kívül helyezett dekrétummal az ENSZ a cionizmust a rasszizmussal azonosította.⁷⁶ Ráadásul Németország és Izrael együttműködése a 2023. október 7. óta még jobban polarizálódott világban egyre komolyabb kihívásokkal szembesül.

A zsidóság történelmi lenyomata napjainkban

A jelenkori Regensburgban számos, a zsidósághoz kapcsolódó történelmi esemény idősíkja vált láthatóvá a városi térben egyfelől fizikailag régészeti lelőhelyek, emléknymok, épületek, terek, emlékművek, emlékhelyek révén, másfelől a szellemi dimenzióban a város kollektív emlékezetét is aktiválva kiállítások, rendezvények, publikációk, programok formájában. 1995-től kiterjedt régészeti feltárások zajlottak a városban, mindenekelőtt a Neupfarrplatz 3000 négyzetméternyi területén, aminek eredményeképpen a fizikai térben és szellemi értelemben is felszínre kerültek Regensburg középkori zsidó emléknymai.⁷⁷ Ehhez adódnak hozzá a holokausztemlékezet városi helyszínei és a ma itt élő zsidó közösség funkcionális terei. A város érdekes emlékezeti konstelláció helyszíne, ahol az újra feltárulkozó, egészen kivételes hosszúságú, antijudaizmussal terhelt keresztény–zsidó együttélést megjelenítő középkori örökségréteg, a holokauszt 20. századi hagyatéka, valamint az itt élő aktív zsidó közösség együtt osztozik Regensburg városi terén.

⁷⁵ Carlebach, 1994. 208.

⁷⁶ Az 1975-ös határozatot (nr. 3379) 1991-ben helyezték hatályon kívül.

⁷⁷ Himmelstein, 2018. 19.

Regensburgban nemcsak az óváros, de egyben a zsidóság emlékeztetőnek is központi tere a Neupfarrplatz. A mai látogatók a föld alatti régészeti központban⁷⁸ kaphatnak betekintést a zsidósághoz kötődő történelmi korszakba. A kiterjedt feltárási munkálatoknak köszönhetően a negyed pincerendszere mellett az 1519-ben lerombolt román kori alapokra épített gótikus zsinagóga maradványait is sikerült feltárni. A jelent, a város mai színterét a múlttal egy járdába süllyesztett ablak kapcsolja össze, ezzel teszi megtapasztalhatóvá, érzékelhetővé Regensburg történelmi zsidó karakterét. A valaha itt élt zsidó kereskedő pincéjéből kitekintve azt a Neupfarrkirchét láthatjuk, amelyet a zsidók kiűzésének örömére a lerombolt történelmi zsidó negyed köveiből emeltek.



A téren a Neupfarrkirche és a document Neupfarrplatz lejárata, előtérben a zsidó negyed pincéjébe nyíló járdaablak és az egyik valamikori pince
Fotó: Bársony István, 2025

Bár a Judensteine, a rekordhosszú regensburgi zsidó középkor homlokzatokba foglalt sírkőcímerei immár ötszáz éve láthatóak, jelentőségük valamiféle kollektív emlékezetkiesés révén eltompult. Andreas Angerstorfer temetőkkal foglalkozó tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy sehol máshol nem ismert a zsidógyűlölet (antijudaizmus) olyan nyilvános formája, mint a városi látványossággá vált regensburgi sír-

⁷⁸ Document Neupfarrplatz. *Regensburg.de*, é. n. <https://www.regensburg.de/museen/unsere-smuseen/documente/document-neupfarrplatz> (letöltés ideje: 2025. augusztus 19.).

kőtrófeák felhasználása.⁷⁹ A középkori zsidó temető „túlélői” a modern kor műemlékvédelmi és emlékezetpolitikai paradigmaváltásának köszönhetően kerültek ismét a figyelem középpontjába. Az egyes darabokat összeírták,⁸⁰ térképre helyezték, és ma olyannyira részei a város történelmi örökségének, hogy az Am Judenstein tér a nevében is hirdeti emléküket. Ehhez képest a követ őrző Am Judenstein tér 1. alatti épület (Kreuzschule) világörökségi leírása (Fl. Nr. 191) egy szót sem szól a tér nevét is adó sírkőről, miközben azt megemlíti, hogy valaha itt állt Albrecht Altdorfer nyaralója.⁸¹ A város a vécülőkévé alakított középkori sírkövet sem rejtegeti. E dicstelen relikvia a turisták előtt nyitva álló régi városháza bizarr látványosságaként reprezentálja a középkori zsidógyűlölet egyik európai mélypontját.

Az antijudaizmus mementói, az aranyborjú imádása és a zsidókat gúnyoló szobor, a Judensau is megtekinthető a regensburgi katedrálison. A groteszk történelmi alkotásokat a városvezetés a műemlékvédelmi szempontokat is figyelembe véve a mai kor szellemiségével összhangban, megfelelő kontextus megteremtésével kívánta interpretálni.⁸² A „zsidó koca” gúnyszobrok sorsa többéves vita után rendeződni látszik. Az állami intézményeket, egyházakat és zsidó egyesületet⁸³ is magába foglaló testület arra jutott: „A templomokon és más épületeken található úgynevezett Judensau-ábrázolásokat jól látható és egyértelmű magyarázattal kell ellátni.”⁸⁴ A számos közterületi felirat mellett a kollektív emlékezet szerves részeként a közismert Altdorfer-grafikák is a középkori zsidóság vizuális reprezentációjaként működnek. A Regensburgi Történelmi

79 „A pogromban részt vevő Kaspar Aman polgármester a következő felirattal látta el a rabbi lányának, Gnenlének (megh. 1516. december 20.) a sírkövét: »Anno domini 1519 hétfőn, Petri Stuehlfeyer [Üszögös Szent Péter] estéjén a zsidóságot kiűzték Regensburgból, majd a nyolcadik napon senkit sem láttak.« [...] Nem tudok más német városban az ilyen »győzelemfeliratokkal« ellátott sírkövek demonstratívan antiszemita új felhasználásról.” Angerstorfer, 2018. 99.

80 Jäger, 2018.

81 Nomination file 1155, 2006. 159.

82 A regensburgi tábla szövege arra emlékezteti az olvasót, hogy hova vezet az antisemitizmus. Antisemitische Schmähplastiken. *Antisemitismusbeauftragter.bayern.de*, é. n. (letöltés ideje: 2025. augusztus 13.).

83 Landesverband der Israelitischen Kultusgemeinden. *Zentralratderjuden.de*, <https://www.zentralratderjuden.de/vor-ort/landesverbaende/> (letöltés ideje: 2025. augusztus 13.).

84 Polgár György: Bajorország: maradnak a „zsidó disznók” a templomok falán. *Szombat.org*, 2020. <https://www.szombat.org/politika/bajororszag-maradnak-a-zsido-disznok-a-templomok-falan> (letöltés ideje: 2025. augusztus 13.).

Múzeum a kiállítóterében ezt az „Altdorfer-képeslapot” értően és szemléletesen kapcsolta össze a zsinagóga fennmaradt épülettöredékével.⁸⁵



A középkori zsinagóga bimájának eredeti töredéke Altdorfer grafikájának reprodukciója mellett és zsidó sírkövek a Regensburgi Történeti Múzeum állandó kiállításán. Fotó: Bársony István, 2025

A hagyományos emléktáblák mellett⁸⁶ a város meggyilkolt zsidó polgárait, a zsidó Regensburgra több új szemléletű koncepció alapján megvalósult emlékmű is reflektál. Bár műfajukban, méreteikben két eltérő példáról van szó, mindkettő olyan pozitív minta, amely a korábban tárgyalt KZ-emlékműhöz képest sikeresen túllép a passzív emlékezés, emlékeztetés keretein, és jóval demokratikusabb formában valósult és szólal meg. Az egyik a német emlékmű-találmány, a botlatókö,⁸⁷ amely

⁸⁵ A volt minorita kolostorban kialakított múzeum állandó kiállításán megtekinthető az elbontott zsinagóga bimájának egy szépen faragott részlete, középkori sírkövek, a zsidó negyed pincéjéből előkerült pecsétgyűrű, aranypénzek és egy Áron főpapot formázó szobrocska. Historisches Museum Regensburg. *Regensburg.de*, é. n. <https://www.regensburg.de/museen/die-museen/historisches-museum> (letöltés ideje: 2025. augusztus 19.).

⁸⁶ Például a Colosseum falán kihelyezett ismertető és az egykor Regensburgban állt zsidó intézményekre, épületekre utaló feliratok.

⁸⁷ Demnig, Gunter: *Stolpersteine*. *Stolpersteine.eu*, é. n. <https://www.stolpersteine.eu/en/> (letöltés ideje: 2025. augusztus 13.).

Regensburg utcáin is számos helyen feltűnik.⁸⁸ A másik nemcsak volumenében jelentős, de a város kollektív emlékezetét is megcélzó, a zsidó történelmi jelenlétet láthatóvá tevő emlékmű-emlékhely, a *Mizrah*, amelyet Regensburg városának felkérésére Dani Karavan izraeli képzőművész koncepciója alapján kiviteleztek.⁸⁹ A vakítóan fehér betonból kialakított középkori „zsinaágóanyom” éppen csak kiemelkedik a Neupfarrplatz térkövezett síkjából, hogy az Albrecht Altdorfer grafikáin megőrződött zsinagóga hiányzó felépítményét már gondolatban tudjuk hozzáképzelni. Ahogy a document Neupfarrplatz tér alá nyíló ablaka a zsidóság történelmi múltjába tekint vissza, úgy Karavan emlékműve a felszínen kezdi meg az emlékezeti munkát, nemcsak a város mai terét, de közreműködésre inspirálva Regensburg lakóit, látogatóit is bevonva. Ez egy olyan köztéri beavatkozás, amely szabadabb asszociációs lehetőségekkel, kifejezetten bevonó módszerrel és a környezetre érzékenyen reagálva valósult meg. Claire Bishop megfogalmazásában az ehhez hasonló projektek központi témája társadalmi ügyekre fókuszál, aktivizálják a résztvevőket, ilyenformán pedig az emlékezeti munka is bevonódást igényel. Ezáltal társadalmi szinten is működésbe léphet az emlékezet, azaz a kollektív emlékezet szintjéig is elérhet, sőt, akár át is hagyományozódhat az egyes generációk között.⁹⁰

A tárgyi kultúra passzív fizikai nyomain túl a városban aktívan is jelen van a judaizmus. Regensburgban ma megközelítőleg 1000 zsidó polgár él, akiknek többsége a volt Szovjetunióból érkezett bevándorlók leszármazottja.⁹¹ A régi, lerombolt zsinagóga helyén épült kultúrház (1968), a megmaradt kiszolgálóépületekkel együtt is szűknek bizonyult ahhoz, hogy az ünnepeket, oktatási, társasági, hitéleti eseményeket mindenki számára elérhetővé tegyék, így indokoltnak tűnt az az igény, hogy új zsinagóga épüljön. A 2006-ban világörökségi státusszal kitüntetett város 2015-ben új zsinagóga tervezésére írt ki pályázatot. A Regensburgi

88 2020-ig már 241 darab került Regensburg köztereire. *Stolpersteine-regensburg.de*, é. n. <http://www.stolpersteine-regensburg.de/> (letöltés ideje: 2025. március 13.).

89 Karavan, Dani: *Mizrah*. 1997–2005. Regensburg. *DaniKaravan.com*, 2005. <https://www.danikaravan.com/portfolio-item/germany-mizrach/> (letöltés ideje: 2025. március 13.).

90 Vö. Somogyi Hajnalka: Bishop, Claire: A szociális fordulat: A kollaboráció és elégedetlenségei. *Exindex.hu*, 2007. <https://exindex.hu/hu/nem-tema/a-szocialis-fordulat/> (letöltés ideje: 2025. augusztus 13.).

91 1991–2004 között 219 000 zsidó bevándorló érkezett Németországba a volt Szovjetunió területéről. Bierwirth, 2018. 372.

Zsinagóga és Zsidó Községi Központ 2019-ben, a zsidók kiűzésének ötszázadik évfordulójára készült el.⁹²



Az új zsinagóga és közösségi központ. Fotó: Bársony István, 2025

Regensburg sorban az ötödik zsinagógakomplexuma régi és új épületek összjátéka, amivel elődje középkori zsidóudvar-megoldásait idézi meg. A nagy üvegfelületeivel szándékosan a városi tér felé néző, belsejével kitárulkozó épületegyüttes belső terei multifunkcionálisak, a szakrális tér mellett közösségi eseményeknek is otthont ad.⁹³ A projekt többszörösen szimbolikus: egyrészt a Kristályéjszakán porig égetett zsinagóga helyén épült meg az új, másrészt a középkori zsidóság emlékezetét is megidézték az avatás napjával, amelyre pontosan ötszáz évvel

92 Staab Architekten: Jewish Community Centre and Synagogue. Regensburg. *Staab-architekten.com*, 2019. <https://www.staab-architekten.com/en/projects/46-jewish-community-centre-and-synagogue-regensburg?t=project> (letöltés ideje: 2025. március 13.).

93 Az építészeti koncepcióról így ír a tervező: „A régi és új épületek több szinten megvalósuló összekapcsolása, az épülettömeg kül- és belterekre való felosztása változatos tereket kínál a közösségi életnek, [...] amelyben magabiztosan és természetesen, a környezetével párbeszédben fejlődhet.” Staab Architekten: Ein neues Haus am alten Ort. In: Himmelstein, 2018. 405. DOI: <https://doi.org/10.11129/9783955534523-088>.

a regensburgi zsidóság kitelepítése után került sor. Az új zsinagóga abban a reményben is született, hogy általa a világon is egyedülállóan hosszú zsidó létfolytonosság és a regensburgi zsidó–keresztény együttélés történelmi hagyománya megújul.⁹⁴

A zsidó közösség nyitottságával, kulturális programjaival kapcsolódik a városi élethez. A regensburgi zsidó örökséget és atmoszférát a turizmus is segíti életben tartani. Állandó és időszakos kiállítások, fesztiválok, vezetett túrák, sőt maga az UNESCO látogatóközpontja is aktívan részt vesz abban, hogy a látogatók megismerjék, felfedezzék a zsidó Regensburgot.⁹⁵



Az UNESCO Látogatóközpont középkori zsidóságot bemutató elemei
Fotó: Bársony István, 2025

94 Rudolf Vorderholzer regensburgi katolikus püspök beszédéből: „Fájdalmat okoz nekünk, hogy a [katolikus] egyház képviselői 1519-ben nem védelmezték zsidó lakótársaikat, hanem bizonyos esetekben még profitáltak is a kiutasításukból. [...] Hasonlóképpen 1938-ban a keresztények túlnyomó többsége nem volt elég bátor, hogy szolidaritást mutasson zsidó polgártársaival.” New synagogue opens in Regensburg 80-years-after-nazi-led-pogrom/a-47715356 (letöltés ideje: 2025. augusztus 13.).

95 A látogatóközpont kiállítása és dokumentumfilmje is foglalkozik a zsidó örökséggel. Handelsmetropole und freie Reichsstadt. Youtube.com, é. n. <https://www.youtube.com/watch?v=-mELo-oMvak&t=3s> (letöltés ideje: 2025. augusztus 19.).

Konklúzió

A tanulmány azt vizsgálta egy kronológiai áttekintés keretein belül, hogy a zsidóság történelmi jelenléte napjainkban milyen formában ölt testet Regensburg városában. A városi nyomok, lokációk, projektek egyben az emlékezet helyeiként is szolgálnak, hiszen ahogyan Pierre Nora fogalmazott: „A folyamatosság érzése a helyekbe költözött át. Helyei vannak az emlékezetnek [lieux de mémoire], mivel nincs már valódi közege az emlékezetnek [milieux de mémoire].”⁹⁶

Meglepő módon Regensburg világörökségi dokumentációjának 136 oldalnyi illusztrációjába egyetlen zsidósághoz köthető képet sem válogattak be,⁹⁷ miközben az épített örökség és az arra utaló reflexiók keresztmetszetében három olyan vizuális karakter is azonosítható, amely a zsidóság regensburgi emlékezetének dimenzióit alakította. Ezek a több mint hatszáz éves középkori zsidó múlt nyilvánosan és tudatosan vállalt és reprezentált öröksége, a holokausztmemorizációhoz köthető mementók, valamint a ma is aktív zsidó közösséghez és a kulturális turizmushoz kapcsolódó jelenségek.⁹⁸

Az első kategóriába tartoznak a középkori történelmi zsidó jelenlétszellemi, fizikai örökségét reprezentáló emlékhelyek, így az óvárosi zsidó negyed épületmaradványai és a zsinagóga feltárt romjai (eredeti helyükön és a helytörténeti múzeumban), valamint utóbbinak a felszínen megismételt „térnyoma”, a *Mizrah*, továbbá Altdorfer zsinagógagrafikái is. Ugyanide sorolható az újrakontextualizált Judensau és az aranyborjú-szoboregyüttes a katedrálison, illetve a közterületekről látható Judenstein sírkőcímerek is. A Neupfarrplatz látogatóközpontja adottságai miatt (központi elhelyezkedés, vizuális kapcsolódás) más, hasonló intézményekkel összevetve kiemelkedően sikeres és komplex emlékezeti munkára nyújt lehetőséget, hiszen a város zsidóságának történelmi jelenlétét *in situ* a város multikulturális egymásraépültsége és párhuzamosságai megjelenítésével mutatja be. James E. Young a berlini

96 Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. (Fordította: K. Horváth Zsolt.) *Aetas*, 1999/3. 142. Eredetileg: Nora, Pierre: Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux. In: *Les lieux de mémoire*. I. *La République*. Sous la direction de Pierre Nora. Paris: Gallimard, 1984. XVII.

97 Illustrations, Nomination file 1155. *Unesco.org*, 2006. <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/1155.pdf> (letöltés ideje: 2025. augusztus 22.).

98 Ezek a karakterek önmagukban is fontos hangsúlyt érdemelnének az UNESCO által védett történelmi város méltatásában, nemhogy együttesen.

Zsidó Múzeum kapcsán például azt vetette fel, hogy „építészeti megoldást kellett találni arra, miképpen lehet lefedni egy nyílt sebet anélkül, hogy begyógyítanánk, hogyan lehet annak betöltése nélkül reprezentálni a hiányt. [...] a zsidó múlt Németország számára egy valaha ismerős dolog idegenségeként és az idegen ismerős azonosságaként, a korábban eltemetett múlt újramegjelenéseként van jelen”.⁹⁹

A második csoportba nemcsak a holokauszt időszakára, áldozataira emlékeztető emlékművek, információs táblák tartoznak, de lényegében az a folyamat is idesorolható, ahogyan a világháborút követő évtizedekben az emlékezés és az emlékezetpolitika alakult, és amelynek egyes elemei magára az ideológiai háttérre is ráirányítják a figyelmet. Így a meg nem valósult emlékműtervtől kezdve a korai, diszkrét temetőkeri emlékhelyen és a Colosseum előtti emléktábla alakváltozásain át a botlatókövekig több helyszínen és módon „találkozhatunk” a holokauszttal. Regensburg újonnan épült zsinagógája a Kristályéjszakán lerombolt elődje helyén maga is megtestesít egy holokausztmemorialis küldetést. A nyilvános terek vizuális mementói mellett¹⁰⁰ az olyan programok is idesorolhatók, mint például a könyvégetésről megemlékező esemény – bár ezek csupán alkalmi projektek,¹⁰¹ mégis az emlékezet fenntartásának igen fontos eszközeiként működnek.

A harmadik csoportba az aktív zsidó jelenlét megnyilvánulásai tartoznak, hiszen a zsidó kultúra és vallás élményszerűen is jelen van a nyilvános térben.¹⁰² A zsinagóga és közösségi központ létrehozása a lehető legszélesebb nyilvánosság bevonásával történt, megvalósulása óta pedig nyitottságával reprezentálja az emlékezésből kibontakozó megújulás és párbeszéd lehetőségét. Az emlékezés feladata ugyanis nemcsak a

99 Zombory Máté: Tér-idő történelem. Holokauszt-emlékezet és transznacionális politika. In: Szász Anna Lujza – Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014. 17.

100 Regensburg a holokauszt áldozataira számos helyen és formában emlékezik meg a városi térben. Erinnerungsorte. *Regensburg.de*, é. n. <https://www.regensburg.de/leben/bildung-u-wissenschaft/erinnerungs-und-gedenkkultur-und-extremismuspraevention/erinnerungs-und-gedenkkultur/erinnerungsorte> (letöltés ideje: 2025. augusztus 10.).

101 Időszakos rendezvények, vezetett séták Regensburg zsidóságára emlékezve. Projekte und Veranstaltungen. *Regensburg.de*, é. n. <https://www.regensburg.de/leben/bildung-u-wissenschaft/erinnerungs-und-gedenkkultur-und-extremismuspraevention/erinnerungs-und-gedenkkultur/projekte-und-veranstaltungen/stolpersteinverlegung> (letöltés ideje: 2025. augusztus 10.).

102 Jüdische Gemeinde Regensburg. *JG-Regensburg.de*, é. n. <https://jg-regensburg.de/category/gemeindeleben/> (letöltés ideje: 2025. augusztus 10.).

múltra vonatkozó jelen idejű kérdés, hanem egy közösség jövőképét is meghatározza, és bár a releváns döntéseket egy szűkebb réteg hozza meg, a döntéshozatal egy nyílt, demokratikus berendezkedésű országban társadalmi viták által formálódik.¹⁰³

A város személyes bejárása során szerzett tapasztalataim is azt igazolják, hogy a kulturális turizmus ugyancsak aktívan és hatékonyan működik közre a zsidó örökség arányos és minőségi interpretálásában. Regensburg a nyilvános városi térben mind középületeiben, látogatóközpontjában, múzeumaiban, mind digitális platformjain nyitott könyvként tárja az ideérkezők elé az olykor meglehetősen ellentmondásos keresztény–zsidó együttélés emlékeit, a zsidóság tárgyi és szellemi örökségét. Az 1989-ben és 2019-ben megrendezett nagyszabású kiállítások, illetve a 2018–2021 között lezajlott *Rediscover Projekt* is ezt a küldetést fémjelzik, ráadásul utóbbi eredményei, programjai révén a regensburgi zsidó örökség, jelenlét és az ezzel kapcsolatos társadalmi, tudományos diskurzus nemzetközi kontextusba is kerülhetett.

Regensburg valóban kiemelkedő helyszíne az egyetemes emberi civilizációnak és kultúrának, ahogy ezt az UNESCO világörökségi státusz leírása is hangsúlyozza. Ebbe pedig igenis beletartozik az a komplex zsidó örökség és annak látható, megtapasztalható lenyomata, amely a város mai identitását is meghatározza, hiszen a zsidóság passzív és aktív jelenléte továbbra is formálja a helyidentitást.¹⁰⁴ Regensburg esetében is Michael Rothberg elméletét látom érvényesnek, miszerint a holokausztemlékezet módszertanát alapul véve a társadalmi szolidaritás komplex aktusai a történelmi események párhuzamosságainak, keresztmetszeteinek a figyelem középpontjába állítása révén is aktiválhatók (multidirectional memory).¹⁰⁵ Ez ma Regensburg központjában, a hajdani Judenstadtban álló Neupfarrplatzon, a történelmi és az élő város interakciója révén – progresszív szemlélettel összekapcsolva, különböző tereket, időket és kultúrákat egybesűrítve – megvalósulni látszik.

Tanulmányom végén visszautalnék a bevezetőben említett problematikus emlékezetpolitikai „malőrre”, hiszen mindezek fényében igencsak

103 Vö. Assmann, 2016. 43.

104 Vö. Keszei András: Hely és identitás között. In: Keszei András – Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2015.

105 Assmann, 2016. 233. Eredetileg: Rothberg, Michael: *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press, 2009. 313.

elgondolkodtató, hogy egy ilyen univerzálisan is jelentős, kivételesen hosszú zsidó létfolytonosság, annak komplex zsidó öröksége és a valós és online térben reaktivált jelenléte vajon miért nem szerepel a világörökségi státusz összefoglalójában. Gyáni Gábor fogalmazta meg, hogy bár az emlékezet a múlttal foglalkozik, abból táplálkozik, aktuális identitás-politikai, illetve ideológiai jelenségeket reprezentálva mégis képes egy jelen idejű tapasztalat létrehozására, különösen az emlékezetpolitika és a társadalmi emlékezet összefüggésében.¹⁰⁶ A városban komoly és sikeres emlékezeti munka zajlik a zsidó Regensburg megtapasztalhatósága érdekében, és ez legtöbb elemében hatékonyan működik közre az Aleida Assmann által rossz közérzetként definiált káros emlékezeti kultúra intenzív felszámolásában. Hiszen míg az egyes egyén még koncentrálhat arra, hogy mire akar emlékezni, és mire nem, a közösség dimenziójában már arról kell dönteni, hogy a jövőben mi maradjon fenn, és hogy amit megőrizzünk, az hogyan lesz érvényes.¹⁰⁷ Eközben a világunk értékeiért küzdő UNESCO a zsidó Regensburg tekintetében komoly hiányt reprezentál (legalábbis a digitális térben). A történeti kutatás és a személyes tapasztalat egyaránt azt igazolja, hogy Regensburg kétségtelenül zsidó helyszín is. Az idelátogatók pedig világörökségi címke nélkül is rácsodálkozhatnak a hihetetlenül sokrétű és látványos zsidó dimenzióra, mert a város templomai, római kori és középkori romjai, középületei, múzeumai, kereskedőinek polgárházai, utcái, terei „máig őrzik a térré kövült [zsidó!] múltat”.¹⁰⁸

106 Gyáni Gábor: *A történelem mint emlékmű*. Budapest: Kalligram Kiadó, 2016. 193.

107 Assmann, 2016. 43.

108 Benjamin, Walter: *Passzázsok*. [Franz Hessellel közösen.] (Fordította: Zsellér Anna.) In: Benjamin, Walter: *A műalkotás a technikai reprodukció korában*. Budapest: Open Books, 2024. 27.